

Recenzijos

ŠALTINIAI LIETUVIŲ LIUTERONŲ GYVENIMUI PAŽINTI

Klaipėdos miesto ir valsčiaus evangelikų liuteronų bažnyčių vizitacijų 1676–1685 m. dokumentai. Sudarė ir parengė doc. habil. dr. Ingė Lukšaitė, bendradarbiaudama su Sabina Drevello, Klaipėdos universiteto Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas, Klaipėdos universiteto leidykla, 2009.

Žymios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (LDK) ir Prūsijos reformacijos istorikės Ingės Lukšaitės parengtą XVII a. Klaipėdos valsčiaus bažnyčių vizitacijos dokumentų rinkinio publikaciją sudaro parengėjos įvadas, transkribuotų dokumentų publikacijos (vokiečių kalba su vertimais į lietuvių kalbą), dalykiniai komentarai. Publikacija papildyta asmenvardžių ir geografinėmis rodyklėmis, tekstų skelbimo nuostatomis, trumpu kai kurių terminų žodyne, kuris duoda gerą pradžią tolesniems tokio tipo istorinės terminijos sisteminimo darbams. Leidinyje skelbiamas ir unikalus Klaipėdos valsčiaus žemėlapis-schema, sudarytas, kaip spėjama, iš LDK išvyto Radvilų globoto antitrinitoriaus inžinieriaus Juozapo Narūnavičiaus Naronskio (1610/15–1678). Tiesa, žemėlapis šiuo atveju atlieka labiau dekoratyvinę funkciją, skaitytojui būtų buvę naudingiau matyti ne tokią sumažintą jo kopiją.

Įvade „Klaipėdos miesto ir valsčiaus evangelikų liuteronų bažnyčių vizitacijų 1676–1685 m. dokumentai kaip istorijos šaltiniai“ I. Lukšaitė remiasi vokiečių istoriografijoje paskutiniame XX a. dešimtmetyje įsitvirtinusia konfesionalizacijos paradigma,

kaip siejančia valstybėje, Bažnyčioje ir visuomenėje XVI–XVII a. vykusius procesus. Svarbi ir mokslinė prasme nauja įvado dalis – bandymas apibendrinti ir įvertinti Prūsijos vizitacijų istoriją, mastą, vykdymo mechanizmą ir šiuo metu žinomus išlikusių jų dokumentus. Lukšaitės studijoje trumpai pristatyti ir Vokietijoje vykdomi Prūsijos bažnyčių vizitacijų tyrimai bei publikacijos, pabrėžiant, kad skelbiami Klaipėdos valsčiaus dokumentai turi būti vertinami visuotiniame Prūsijos konfesionalizacijos tyrimų kontekste.

Įvade apžvelgiama politinė Prūsijos kunigaikštystės padėtis XVII a. viduryje ir antroje pusėje. Prūsija, XVII a. politiškai besikonsoliduojanti kaip viena Brandenburgo ir Prūsijos valstybė, buvo išitraukusi į Brandenburgo ir Prancūzijos karą, vykusį 1672–1679 m., kuriame Prancūzijos sąjungininkė buvo Švedija. 1678–1679 m. Švedijos kariuomenė buvo įsiveržusi į Klaipėdos sritį, tad vizitacijų, vykusių netrukus po karo, dokumentuose yra ir švedų antpuolių detalių.

Kaip žinoma, Sembos vyskupijai priklausęs Klaipėdos valsčius buvo ir pasienio su

LDK zona, gausiai gyvenama lietuvių. Šio valsčiaus teritorija ir joje minimos parapijos šiandien yra Lietuvos dalis, kurioje turime mums svarbaus ir tirtino liuteroniškosios Prūsijos kultūros paveldo. Dokumentų rinkinyje pateikiamos XVII a. antrojoje pusėje Prūsijos kunigaikštystės Klaipėdos valsčiuje buvusių aštuonių evangelikų liuteronų bažnyčių: Klaipėdos miesto vokiečių (Šv. Jono), Klaipėdos lietuvių laukininkų (Šv. Mikalojaus), Priekulės, Verdainės, Rusnės, Ventės, Karklės ir Kretingalės bažnyčių vizitacijų dokumentai. Šių bažnyčių vizitacijos vyko 1681–1685 m., pridėjus kai kuriuos ankstesnius dokumentus, susijusius su sprendimais dėl šių Klaipėdos valsčiaus bažnyčių, parengtas publikacijų rinkinys apima dešimties metų – 1676–1685 – dokumentus. Kaip pažymėjo išlikusią vizitacijų dokumentaciją tyrusi I. Lukšaitė, išskyrus keletą XVI a. antros pusės negausių dokumentų iš vizituotų kelių Kuršių Nerijos kaimų (Sembos vyskupo Joachimo Mörliano 1569 m. vizitacijos), skelbiamas dokumentų rinkinys yra pirmas šiuo metu žinomas išlikęs Klaipėdos valsčiaus teritorijos bažnyčių vizitacijų ir revizijų dokumentų rinkinys. Šis dokumentų rinkinys Slaptajame valstybiniame Prūsijos kultūros paveldo archyve Berlyne, Dahleme buvo sukomplektuotas 1992–2003 m. Baigiant komplektuoti, nuspręsta jį parengti spaudai.

Klaipėdos valsčiaus bažnyčių vizitacijos dokumentai suteikia nepaprastai daug vertingos informacijos ne tik apie parapijų istoriją, bažnyčių materialinio aprūpinimo mechanizmą, kunigų ir mokytojų socialinę padėtį, bet ir apie XVII a. kasdienio gyvenimo normas, religinę elgseną ir liaudies gyvenimo ypatumus.

Vizitacijų dokumentai aiškiai rodo, kad jos buvo ypač efektyvi tiek visuomenės, tiek kunigų drausminimo forma. Tai, be abejonės, buvo viena iš pagrindinių Prūsijos valstybės vidaus tvarkos palaikymo priemonių. Iš labai raiškiai dokumentuose atspindėtos Priekulės kunigo Vilhelmo Martinio vizitacijos ir po jos kilusius konfliktus atspindinčių dokumentų matyti, kad vizitacijos buvo anaiptol ne formalios ir kunigams sukeldavo tikrai daug rūpesčių. Vizitacijos galėjo būti ir gana staigios, užklupti kunigus joms specialiai nepasiruošus. Kunigas Martinis jas net apibūdino kaip „barbarybę, panašią į akmenų nešiojimą“, kurios „įkyrumo“ širdis nebegali pakelti (p. 165).

Skaitydami vizitacijų dokumentus pastebėsime, kad išskirtinis Prūsijos bažnytinės ir pasaulietinės valdžios dėmesys vizituojant parapijas buvo skiriamas dešimtinės ėmimui sunorminti, bažnyčių pajamoms ir išlaidoms tikrinti, bažnyčių materialinei padėčiai, kunigų ir mokytojų gyvenimo bei darbo sąlygoms ir pareigų vykdymui įvertinti. Tačiau istoriniai dokumentai ne mažiau vertingi dėl specifinių regiono kasdienės religinės gyvenimo detalių atspindėjimo.

Įdomu, kad ypatingas dėmesys skiriamas laidojimo praktikai norminti. Kaip rodo skelbiami dokumentai, jau XVII antroje pusėje įgyvendinama griežtai Bažnyčios prižiūrima laidosena, kai joks mirusysis nepalaidojamas be Bažnyčios leidimo (jame nurodoma ir nustatyta laidojimo vieta). Įsitvirtinusios dvi skirtingos laidosenos normos: kapinėse ir bažnyčioje. Stabilizuota laidojimo su pamokslu ir be pamokslu apeiginė struktūra. Įdomu, kad Klaipėdos

valsčiuje ryškėja ir kai kurie rekatalikizaciniai laidosenos aspektai – juos vizitatoriai nurodo išgyvendinti. Štai iš 1681 m. rugsėjo 20 d. Klaipėdos miesto bažnyčios kunigų ir mokyklos kolegų pageidavimų ir prašymų sužinome, kad Prūsijoje tebėra įsitvirtinusi liuteronizmui nepriimtina budėjimo naktinėse sueigose prie mirusiųjų praktika (p. 38).

Detalizuojant laidojimą bažnyčioje, hierarchiškai nustatomi trys kapų bažnyčioje tipai: 1) tarp altoriaus ir teisėjų suolų, 2) tarp teisėjų suolų ir špitolės atstovų suolų, 3) tarp pastarųjų ir varpinės (p. 43). Bažnyčiose palaidotųjų artimieji įpareigojami mokėti nuolatinį kasmetinį mokesčių ir vėliau, iš kurio būtų remontuojami suolai ir antkapiai.

Nuorodose apie kapines pažymima, kad jos turi būti aptvertos tvora iš „gero akmens“ (p. 43). Visų parapijų kapinės ir jų tvorų būklė buvo griežtai tikrinamos.

Laidotuvės su pamokslu neabejotinai buvo prestižiškesnės. Kunigai ne visuomet tam būdavo pasirengę, vizitatorių buvo pažymima, kad plito praktika kunigui už pamokslą neoficialiai atlyginti gerokai daugiau, nei nustatyta. Štai Priekulės bažnyčios kunigas turėjo apsiginti dėl kaltinimo, kad per valstiečio laidotuves nesakęs pamokslo, kol negavęs jaučio (p. 161). Nors skambinimas varpais buvo skatinamas kaip privalomas, daugeliui kaimiečių jis taip pat buvo per brangus, todėl dažnai nebuvo užsakomas, kaip nurodoma Kretingalės bažnyčios vizitacijoje (p. 262).

XVII a. ne tik Prūsijos, bet ir visos Europos krikščioniškųjų konfesijų bažnyčiose buvo brandžios bažnytinio giedojimo praktikos įsitvirtinimo laikotarpis. Prisiminkime, kad 1666 m. Danielius Kleinas buvo išleidęs

savo įvairiais poetikos aspektais reformuoto ir stipriai atnaujinto giesmyno pavyzdį *Naujos giesmių knygos*, kuris Prūsijos lietuvių bažnyčiai tapo giedojimo praktikos pagrindu iki pat XVIII a. ketvirtojo dešimtmečio (jo šiek tiek papildytus variantus 1685 m. pakartotojo Jonas Rikovijus ir 1704 m. Fridrichas Šusteris). Aprašomų bažnyčių vizitavimo laikotarpiu dar buvo naudojamosi būtent šiuo pirmuoju D. Kleino giesmynu, kuris jau buvo gana brangi ir reta knyga. Štai minėtas Verdainės kunigas Martinis 1684 m. pabaigoje pateiktame švedų antpuolio metu dingusio dalies bažnyčios inventoriaus sąrašė apgailėstaudamas nurodė, kad su kitomis turėtomis vokiškomis bažnyčios knygomis dingo dvi lietuviškos knygos – *Lietuviškų bažnyčių potvarkis* (1639) ir giesmynas, „atimtas švedų kartu su velionio bažnyčios seniūno Pauliaus Bartheno knygomis“ (p. 197).

Ypač daug dėmesio skirta laidojimo giedojimui norminti ir kontroliuoti. Už giedojimo patarnavimą prie mirusiojo bažnyčiai buvo mokama, tad giedojimas ir laidojimas be kunigo ir bažnyčios žinios, savo nuožiūra, buvo netoleruojamas ir baudžiamas. Kai kur giedojimo praktika užsiimdavo mokytojas. Užmokestis turėjo būti susijęs su giedamų giesmių trukme ir skaičiumi, bet kadangi kai kur buvo nusistovėjęs nekintamas mokestis, giedojimas nukentėdavo – jo atlikimas dėl aplaidumo buvo trumpinamas. Štai Karklėje parapijiečiai „be skirtumo už giedojimą laidotuvėse duodavo 10 gr., ir todėl iki dabar vos su 10 giesmių apsieinama, o reikia vieną giesmę namuose sugiedoti, ir paskui nenutrūkstamai iki kapinių, kol bus užkastas, giedoti“ (p. 249).

Daug dėmesio vizitatoriai skyrė suolų ir vietų bažnyčiose kontrolei. Klaipėdos valsčiaus vizitacijos instrukcijos buvo parengtos 1644 m. Todėl į jas ne sykį apeliuojama pačių vizitatorių. Pagal instrukcijas, vietas bažnyčioje parapijiečiai turėjo išsipirkti ir tik mokesį sumokėjusiajam mirus ar išvykus, vieta galėjo būti laisva ketvirtį metų, o paskui vėl pereidavo bažnyčios žinion. Vietų pirkti negalėjo tarnai ir tarnaitės, jos negalėjo būti dovanojamos ar kaip kitaip jomis manipuliuojama. Įdomu, kad ginčus dėl vietų, ko gero, daugiau keldavo moterys – viename iš dokumentų nurodyta, jog, vengiant nesusipratimų, vietas joms pardavinėti reikia proporcingiau (p. 43). Vietų klausimus turėjo spręsti magistratas ir bažnyčios vyresnieji. Bažnyčių buvo gana nedaug, todėl vietų per šventes jose trūkdavo: štai Verdainės bažnyčioje vizitatoriai įpareigojo už altoriaus, prie didžiojo choro pastatyti dar vieną priestatą ir įrengti ten suolus (p. 180). Iš Verdainės kunigo Martinio liudijimo galima daryti išvadą, kad Verdainės parapijoje, kurios centras ir bažnyčia buvo Verdainėje prie Šyšos upės (dabartinio Šilutės miesto dalyje, kurioje senoji bažnyčia, deja, galutinai išnyko po Antrojo pasaulinio karo), situacija šiuo klausimu buvo ypač opi. Dauguma parapijiečių buvo lietuviai, jie į pamaldas rinkdavosi labai noriai. Kunigas Martinis net skundėsi dėl perdėto lietuvių uolumo ir bažnyčios lankymo: „Negalima įsivaizduoti, kokia daugybė lietuvių klausytojų švenčių dienomis susirenka į pamaldas, būna užimti abu chorai, visi suolai, dauguma žmonių, netilpę į bažnyčią, stovi šventoriuje ir gerai negirdi Dievo žodžio, todėl kalbasi, kiti alpsta dėl spūsties bažnyčioje, ypač vasarą,

todėl prašau, pagal galimybes, dar vieną chorą bažnyčioje pastatyti“ (p. 188). Kiek kitokia situacija buvo Rusnės parapijoje. Jos kunigas Mikalojus Gaidys skundėsi, kad parapijiečiai „beveik nešvenčia švenčių ir sekmadienių, o ir per tas, ir per darbo dienas, žvejoja; kunigas pamokslauja tušties suolams“ (p. 213).

Dokumentai suteikia žinių apie kaimo bažnyčių architektūrinę būklę, kai kuriose vietovėse ji buvo gana vargana. Tai ypač pasakytina apie Karklės bažnyčią, kuri 1683 m. buvo „pusiau pastatyta, viena stogo pusė dengta čerpėmis, kita nendrėmis, į vidų lyja. Bažnyčia neturi išorės durų. Viršuje viena siena yra visai juoda, pastatyta iš seno aprūkusio medžio, ją reikia nuvalyti. Altorius yra tik senas netikęs stolas, reikia išmūryti stalą iš plytų, bažnyčia negrįsta, todėl dulkės daug nepatogumų sukelia“ (p. 245).

Be abejo, vizitatorių dėmesio centre buvo ir pagrindinių Bažnyčios ženklų – sakramentų – vartoseną. Tiesa, įdomu, kad su Krikšto sakramentu susijusių problemų dokumentuose faktiškai nėra, o Šv. Vakarienes (Eucharistijos) sakramento priėmimo tvarkos kontrolei skiriamas ypatingas dėmesys. Už Sakramento išniekinimą numatomos nuobaudos (pavyzdžiui, sėdėti prie durų iki Advento arba Kalėdų (p. 102)). Dažniausiai pasitaikantys Sakramento išniekinimo atvejai – jo nepriėmimas, ypač dėl girtuokliavimo švenčių metu (tokie pažeidimai nustatyti 1683 m. vasarį Priekulėje) arba įžūlus priėmimas žinant apie savo nusižengimus (ypač paleistuvavimą, vagystes), bet apie tai neišpažinus ir neatlikus baismės.

Priekulės kunigas Martinis 1683 m. pateikė įspūdingą „Priekulės bažnyčios

parapijiečių, paniekinusių šiais – 1683 metais – Šv. Vakarienes sakramentą, sarašą“ (p. 117–126), kuriame pavardėmis surašyti net 207 asmenys, jų gyvenamoji vieta, amžius ir kai kurie kiti duomenys. Daugiausia tarp „sakramentą išniekinančių“, kaip pažymėjo šaltinių rengėjos, – jaunų, 18–25 metų asmenų. Iš panašaus kito (1678 m.) sąrašo matyti, kad Šv. Vakarienes priėmimas buvo detaliam registruojamas, todėl mirus žmogui kunigas galėdavo suskaičiuoti, kiek kartų asmuo gyvenime priėmė Eucharistijos sakramentą. Nepaisant pusanatro šimtmečio nuo reformacijos pradžios Prūsijoje besitvirtinančios iš dalies prievartinės sakramentų priėmimo praktikos, XVII a. antroje pusėje pasitaikydavo mirusiųjų, gyvenime neėmusių Eucharistijos sakramento.

Vizitoriai kontroliavo ir seksualinių santykių įteisinimą. Pagrindinės baudos iš moralinių nusizengimų, kaip rodo dokumentai, buvo skiriamos už „paleistuvavimą“. Už tai taikyta vieša bausmė – „sekmadienį atgailauti įvertu kaklu į geležį“ bažnyčioje prieš altorių ir dar sumokėti pinigines baudas bažnyčiai. Tiek vyrai, tiek moterys buvo baudžiami už įvairius paleistuvavimo atvejus: taip baustas tarnas (p. 104), nutylėjęs, kad prieš jungtuves gyveno su moterimi, ir kiti panašūs veiksmai įvairiose parapijose. Kadangi „ypač įžūlus“ paleistuvavimas būdavo pastebimas sekmadieniais, ūkininkui paleidus šiemyną, už tarnų nusizengimus siekta bausti ne tik pačius prasižengusiuosius, bet ir jų šeimininkus (p. 112). Įvairias parapijas vizituojuojant buvo nustatomos baudos bažnyčios labui tais atvejais, kai sutuoktinių pora „paleistuvavo“ iki santuokos. Taip nutiko Verdainės parapijos Davydo Petckurio sūnui Janiui ir

Kalučio dukteriai Daratai (p. 185). Kunigai buvo įpareigoti prižiūrėti visos parapijos asmenis ir, sulaukę kokio nors pranešimo apie bet kokį nesantuokinį paleistuvavimą, imtis priemonių – nubausti, antraip būtų apkaltinti savo pareigų nevykdymu.

Kaip ir ankstyvuojų reformacijos įtvirtinimo laiku (čia galime prisiminti Martyno Mažvydo laiškus kunigaikščiui Albrechtui), taip ir XVII a. antroje pusėje tebebuvo aktualus privalomo bažnyčios lankymo sekmadieniais klausimas, už šį prasižengimą prašoma skirti pinigines baudas. Tiesa, kaimo šeima jau buvo įpratusi pasiųsti bent vieną saviškį į sekmadienio pamaldas, tačiau bažnyčios atstovai tuo nebuvo patenkinti. Štai 1683 m. Karklės bažnyčios vizitacijos dokumentuose nuodoma, kad „kaimo gyventojai menkai lanko bažnyčią, laikosi papročio vieną iš namų į bažnyčią pasiųsti, kiti lieka namie, dirba arba geria, valgo, išvažiuoja; prašoma potvarkio, kuris nustatytų, kad jei šeimininkas ar šeimininkė neatvyktų į bažnyčią, sumokėtų 6 gr., o jei prieš pamokslą išvažiuotų – 12 gr.“

Vizitacijų dokumentai teikia nemažai informacijos apie švietimo būklę ir mokymąsi. Sužinome, kad XVII a. Klaipėdos gyventojai siekia mokyti nebe tik „bernelius“, kaip Mažvydo laikais, bet rūpinamasi ir dėl mergaičių. Kaimuose, kuriuose nėra mokyklų, buvo bandoma nustatyti, jog vienas vaikas turi būti mokomas tam, kad galėtų katekizmo išmokyti kitus. Bet Priekulės kunigas Martinis iškėlė su tuo susijusias problemas (p. 115). Kaimų mokytojų padėtis buvo nevienoda. Kai kurios mokyklos neturėjo pakankamai žemės, iš kurios mokytojas su savo ūkeliu galėtų išsilaikyti, pavyzdžiui, Karklės, mokyklos

„mokytoju yra dirbti taip sunku ir vargin- ga, kad nevedęs asmuo sunkiai su tuo gali susitvarkyti“ (p. 249).

Vizitacijų dokumentuose šiek tiek atsi- spindi ir Prūsijos teologinis kontekstas. Štai vizitacijų metu labiausiai valsčiuje nukentė- jęs Priekulės kunigas Martinis gindamasis apkaltino savo vizitatorių pelagianizmo erezija (p. 166). **Vis dėlto poleminė refor- macijos dvasia** buvo senokai nurimusi ir neabejotinai matyti, kad XVII a. antroje pusėje svarbiausias bažnyčios rūpestis buvo nebe teologijos, bet kasdienės etikos ir religinės praktikos detalės. XVI a. aktuali burtininkavimo praktika XVII a. antroje pusėje, kaip liudija vizitacijos, jau buvo ypač reta. Kai kuriose parapijose šio dalyko tikriausiai nebebuvo iš viso, Rusnėje įtari- mų buvo susilaukęs vienas asmuo (p. 207). Pasitaikydavo ir be bažnyčios sutuokiančių, anot Rusnės kunigo Gaidžio, sąvadautojų, kurie suvesdavo žmones „vardan gėrimo“ (p. 222). Dėl tokių nebažnytinių santuokų tarp kaimiečių prieš daugiau nei šimtmetį kunigaikščiui Albrechtui taip pat skundėsi

Mažvydas. Bet aptariamuoju vizitacijų dokumentuose metu slaptos jungtuvės jau buvo nepalyginti retesnis reiškinys.

Ypač kasdienio gyvenimo detalių dos- nūs dokumentai – neįkainojamas Prūsų Lietuvos, ypač jos pajūrio zonos, istorijos šaltinis. Net vienas atskirai paimtas šių šaltinių sakinytis yra nepaprastai iškalbin- gas: „Geras valčių dirbėjas Skirvytėje Annašas Pipiras nenori mokytis melstis, nelanko bažnyčios, girtuokliauja“ (p. 228). Liuteroniškoje valstybėje gyvenantis pajūrio lietuvių žvejo tipas ir jo kasdienybė mums jau tik istorija. Tačiau ir šiandieną Mažojoje Lietuvoje galime matyti atskiras tokio kelis šimtmečius formuoto tapatumo detales, apie kurias iškalbingiausiai by- loja išlikusi materialiojo paveldo tradicija, kurią puoselėti atšiauriame klimato reikėjo nuolatinių pastangų. Vykdydami savo pareigas, vizitatoriai mums paliko tekstus ir XVII a. pamario krašto vaizdų: „Ventės kapinės visai atviros, pusė aptvaro nuplauta, bangos daugybę kūnų išdaužė ir griaučius sulaužė.“

Dainora Pociūtė-Abukevičiūtė